

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА НА ВІННИЧЧИНІ У 1950–1960-х РОКАХ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу наукових праць переважно радянських та сучасних вітчизняних дослідників з історії діяльності релігійних організацій Вінниччини у період «хрущовської відлиги». Проаналізовано релігійну ситуацію в регіоні, релігійне життя населення і стосунки церков та віруючих з місцевими органами державної влади.

Ключові слова: історіографія, релігійне життя, монастир, храм, обрядовість, антирелігійність, атеїзм.

Функціонування й існування релігії та влади в суспільстві, їхні взаємовідносини та боротьба у 1950–1960-х рр. є досить актуальною історичною темою.

Ситуація в радянській країні змінюється з приходом до влади М. Хрущова. Логічно було б очікувати, що діяч, який розпочав політику лібералізації у багатьох сферах життя в Радянському Союзі, проводитиме більш лояльну політику стосовно церкви, дозволивши їй користуватися хоча б обмеженими правами, які були визначені статтею 124 (проголошення права свободи совісті) сталінської Конституції. Насправді ж, якщо хрущовський період відомий в радянській історіографії як «відлига», то цей же період у житті церкви дослідники позначають терміном «сувора відлига» [1, с. 12–25].

Період 1950–1960-х рр. за часів правління М. Хрущова мав антирелігійний характер, що супроводжувався атеїзацією та пропагандою серед простого українського населення. Антирелігійна політика на Вінниччині була не менш нав'язливою. Становище храмів, монастирів та молитовних будинків було важким. Багато з них було знищено чи закрито, їхні приміщення забирались силоміць або перетворювались на спортивні зали чи зерносховища.

В статті аналізується дослідження про релігійні організації Вінниччини, релігійність населення та стосунки віруючих з державними органами влади. Думки дослідників даної проблематики є досить різними та неоднозначними.

Свою специфіку мають дослідження радянського періоду. У них більше уваги приділяється політичній стороні, зокрема трактуванню постанов ЦК КПРС, що регламентують діяльність релігії і церкви. Праці радянських науковців несли відбиток тогочасного офіційно негативного ставлення до релігії, а церква визнавалася реакційним антинародним інститутом, породженим безпросвітним становищем народних мас. Серед цих авторів вирізняється дослідник В. Баран. У праці «Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках» мова йде про внутрішнє налаштування М. Хрущова на «процес відмирання релігії», оскільки основним своїм завданням він вважав побудову комунізму – нового суспільства, яке б мало бути суспільством безрелігійним [2, с. 113–128]. Історик В. Єленський у праці «Сувора «відлига»: Замітки про антицерковну кампанію кінця 1950-х – початку 1960-х рр.» [3, с. 35] добре висвітлює політику КПРС і Радянської держави щодо релігії, церкви і віруючих. Він говорить про те, що боротьба з релігією була міцно вмонтована в концепцію «загострення класової боротьби в міру побудови соціалізму», і наводить приклади того, що служителів культу різних віросповідань було піддано репресіям. В. Єленський стверджує, що можна закрити монастир і виселити звідтіль черниць; можна відібрати у віруючих храм і переобладнати його під склад чи сховище; можна наглухо забити двері молитовного будинку, заборонивши користуватись культовим приміщенням з причини його аварійного стану, але ніколи ти не вирвеш релігію з людської душі [3, с. 35]. Ці автори – В. Баран і В. Єленський – пояснюють зміст постанов та рішень ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Вони зазначають, що постанова «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди» від 10 листопада 1954 р. і постанова «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» (1960 р.) були спрямовані на те, щоб релігія стала недоступною широким масам населення.

Головним методом, який застосовували для закриття монастирів і церков, був економічний тиск, підсилений ідеологічними заявами та адміністративно-директивним втручанням. Так, постанова № 1160, прийнята Радою Міністрів СРСР у 1958 р., вимагала зменшити середню площу земель, якими міг володіти монастир, з 357 до 60 га включно. Постанова «Про переоцінку будівель монастирів та інших молитовних будинків» підіймала рівень оподаткування монас-

тирських приміщень і була лише однією з низки подібних постанов. Про це говорять в своїх працях автори В. Бовкун («Головне – кадри пропагандистів») та В.А. Куроєдов («Религия и церковь в советском обществе») [4, с. 31–33; 5, с. 128–132].

У селах на Вінниччині швидко розповсюджувалась антирелігійна пропаганда серед населення. Але заборонити культу та релігійні традиції владі не вдавалось. Наприклад, у 1957 р. у Вінницькій парафії було здійснено 314 хрещень; 45 шлюбів; 57 поховань; 3600 сповідей [6, с. 11–25].

В кінці 1950-х рр. починається новий наступ на релігію з боку влади, внаслідок чого на Вінниччині було закрито або передано у іншу власність багато костелів. Хоча державна влада і намагалась втручатись в особисте релігійне життя населення, люди продовжували вірити в Бога, ходити до діючих церков, нелегально збиралися на богослужіння у закритих церквах, відзначали релігійні свята. Церква і надалі залишилась, по суті, єдиною інституцією, яка контролювала найважливіші події у житті кожної людини: народження, шлюб та смерть. Ці питання досліджували радянські вчені Ч. Симонович і Л. Волохатий [7, с. 56–68]. Вони подають інформацію і про релігійну ситуацію на Вінниччині та показують рівень протистояння та невідкормлення подільського селянина політичним нововпровадженням.

Серед праць сучасних дослідників початку 90-х рр. ХХ ст., присвячених загальним питанням політики «відлиги», існують ті, що конкретно займались впровадженням та наслідками антирелігійної кампанії на Вінниччині, повсякденним життям українського населення та протистоянням і непокою цього населення політиці М. Хрущова. Серед цих дослідників слід виділити тих, хто займався цією проблемою в кінці ХХ ст., – це В. Войналович, О. Бажан, В. Баран. Однак усі вони працювали в різних напрямках: В. Войналович і О. Бажан досліджували політичну сторону антирелігійної кампанії, а В. Баран більше уваги приділяв повсякденності селянства та боротьби церкви і атеїстичної політики. Наприклад, дослідник В. Войналович у своїй праці «Чорні дні «чорного» духовенства: Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років» висвітлює проблему гоніння на церковне духовництво та переслідування віри і церкви в Україні, що ніяк не поступались «сталінському» періодові [8, с. 209–217], розповідає про знищення церковно-релігійних інституцій, занепад монастирського життя, ліквідацію храмів, про посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення.

Антирелігійна кампанія в Україні досягла масштабів, небачених для інших православних регіонів СРСР. Лише протягом 1958–1964 рр. тут були зняті з реєстрації 3 933 православні релігійні громади. Більше того, на території Вінницької області за цей час було закрито більше половини всіх храмів. Про це в своїх працях «Розділяючи на «чистих» і «нечистих»: Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60–80 роках» говорить О. Бажан [9, с. 218–234].

Не обійшов увагою досліджувану проблему й В. Баран. Він критично ставиться до державної політики радянської влади, наводить статистичні дані стосовно храмових будівель на Україні і окремо говорить про Вінницьку область. Дослідник також аналізує постанови, прийняті ЦК КПРС щодо питання атеїстичної пропаганди та стану церковно-приходського життя, і характеризує важке повсякденне життя українських селян, адже їхня релігійна віра як основний компонент традиційної культури постійно піддавалася тиску з боку державних структур [10, с. 345–350].

Заслужують на увагу дослідження істориків початку ХХ ст. Серед них П. Бондарчук, В. Пашенко, М. Шкаровский. Значний внесок у вивчення даної проблеми зробив дослідник П. Бондарчук. Його монографія «Релігійність населення України у 40–80-х рр. ХХ ст.: Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін» стосується релігійності населення України. Він подає окрему інформацію про релігійну ситуацію на Вінниччині, аналізує особливості та тенденції зміни церковної та релігійної ситуації. Намагаючись системно висвітлити питання і показати соціокультурні впливи, автор розглядає політику радянської влади, внутрішньоконфесійне життя релігійних об'єднань, соціодемографічні характеристики віруючих тощо. Основна увага приділена розгляду релігійної свідомості та релігійної поведінки пересічних віруючих. Аналізується синтез релігійного віровчення в їхній свідомості, існування язичницьких світоглядних елементів у віруваннях та традиціях українського народу, особливості вияву релігійних почуттів та настроїв, переживання релігійного досвіду. Висвітлюється проблема участі ві-

руючих у богослужіннях та відзначення свят; виконання обрядів життєвого циклу; ставлення до молитов, постів, паломництв, читання релігійної літератури [12, с. 140–150].

В. Пащенко подає аналіз розвитку та становлення православної церкви в умовах становлення державного та політичного порядку різних періодів, починаючи з 1940-х і закінчуючи 1990-ми рр. У монографії «Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початок 1990-х років» на основі маловідомих архівних документів зроблено спробу проаналізувати розвиток політики КПРС і Радянської держави щодо православної церкви в Україні впродовж 1940-х – початку 1990-х рр. [13, с. 129–143].

Вітчизняна історіографія свідчить, що релігійність усувалася із суспільства насильницькими методами, натомість насаджувалася нова атеїстична мораль. При цьому радянська влада надавала перевагу прямій політичній конфронтації. Тому М. Шкаровський у праці «Русская Православная церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)» стверджує, що стосовно віруючих людей в радянському суспільстві створювалася атмосфера глумлення, і говорить, що політичні сили шукали будь-які причини, щоб закрити той чи інший храм у місті, навіть вдавалися до причин відсутності діючого священнослужителя, тому будівлі храмів використовували під потреби інших установ – наприклад, для складів паливно-мастильних матеріалів, вугілля чи мінеральних добрив [14, с. 220–250].

Релігійна віра і відправлення культу мало велике значення для українського селянина. Для віруючих селян закриття церков було справжньою трагедією, адже окремі з них були справжніми пам'ятками історії. Дослідниця В. Лисак аналізує елементи релігійних уявлень у житті українських селян, що відбулися в повсякденності населення у період впровадження атеїзації суспільства. В своїй праці «Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр.» вона говорить про ставлення представників влади до церковних регалій. Прихожани Покровської церкви с. Сестринівки Вінницької області скаржились, що 2 серпня 1951 р. о 4-й ранку приїхала машина з району, зламала замки на дверях церкви, зняли хрест і без відома релігійної общини розмістили у храмі клуб, де ввечері вже демонстрували кіно. Автор стверджує, що найбільша кількість храмів була вилучена у Вінницькій, Тернопільській, Полтавській, Одеській та Хмельницькій областях [15, с. 18–23].

Дослідники сучасності – Т. Семененко, І. Романюк, М. Смірнов, І. Данілова, А. Лисий, О. Логінов – теж присвятили свої роботи досліджуваній проблемі, використавши переважно матеріали Державного архіву Вінницької області.

Про активну підтримку церкви та релігії з боку сільського населення свідчить матеріальна підтримка храмів. Так, у 1959 р. на Хмельниччині, як стверджує дослідниця Т. Семененко, було відремонтовано 49 церковних будинків. Тому у повсякденному житті селян залишалися значущими релігійні обряди і свята, такі як хрещення, поховання, молитви священників вдома у віруючих, вінчання, соборування, Різдво, Пасха, Хрещення, Вербна неділя та ін. Селяни платили священникам та церкві за здійснення релігійних обрядів грошима, а також натуральними продуктами [16, с. 35–45].

Окремі питання становища церкви на Поділлі знайшли своє відображення у працях І. Романюка «Історико-правові відносини радянської держави і християнської церкви у 1917 – на початку 60-х років ХХ ст.», «Свято-Троїцький Браїлівський жіночий монастир», «Ставлення держави до православної церкви на селі в 1950-ті – першій половині 60-х рр. (на матеріалах Вінницької області)». Автор розкриває проблеми становлення взаємин політичної влади та держави стосовно християнської церкви, говорить про наступ держави на церкву, про всі постанови та постулати програм, що приймалися та застосовувалися ЦК КПРС задля пропаганди та встановлення атеїзму в суспільстві. Дослідник зазначає про трансформацію церковно-релігійного життя в умовах «відлиги» і на архівних матеріалах Вінниччини показує, як в атеїстичній країні існувала непереможна релігійність сільського населення Вінниччини [17, с. 88–92], а також наводить приклади того, як віруючі люди у селах Медівка, Хмелівка, Ново-Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району Вінницької області намагалися скаржитися, що церкви руйнуються, а віруючим не дають можливості помолитися у храмі [18, с. 145–151].

Антирелігійна пропаганда органів радянської влади та її реалізація на Вінниччині у повоєнний період набирала свого розмаху, – так стверджує дослідниця І. Данілова. Автор зазначає, що післявоєнний період становлення політики щодо релігійних конфесій та моральності суспі-

льства загалом є досить оманливим, адже політику даного періоду можна розглядати в різних аспектах. Дослідниця звертає свою увагу на створення протестантських організацій та сект на території Вінниччини і шукає відповідь на питання, чому всупереч державній політиці пошвидко відкриття цих релігійних організацій. В роботі йдеться про політику, що супроводжувалась науково-атеїстичною пропагандою та посиленням ролі розповсюдження релігійної ідеології. Наведено приклади статей періодичних видань з науково-атеїстичної тематики – «Радянська Україна», «Правда України», «Сталінське плем'я» [19, с. 33–39].

На Вінниччині активно створювались атеїстичні організації. До їх складу записували членів комсомольських організацій, працівників сільських рад, культосвітніх закладів, агрономів, вчителів, лікарів та інших активістів. Члени антирелігійних товариств поширювали агітаційні листи, антирелігійну літературу, проводили бесіди з жителями м. Вінниці, організовували читання газет, виголошували доповіді [19, с. 33–39].

Цікавий матеріал вводить в обіг А. Лисий. Він акцентує свою увагу на ставленні опозиційних сил до простого українського селянина та поступову зміну його повсякденного життя в умовах гоніння влади на релігію та церковно-приходське життя. Його праця «Нариси історії Подільської (Вінницької – Брацлавської) єпархії 1795–1995» підготовлена на матеріалах Державного архіву Вінницької області. Автор, зокрема, розглядає переселення черниць з Немирівського монастиря до Браїлівського як приклад втручання у внутрішні справи релігійних організацій, змальовує, чим воно супроводжувалось і як на це відреагувало населення, а також розповідає про діяльність священнослужителів вінницьких церков та монастирів і долі священників, до яких застосовувалися методи тиску владних структур. У роботі подається структурна характеристика духівництва, що поділялось на категорії та вносилося до картотечного обліку. Трактуючи компартійні документи, дослідник звертає увагу на звіт уповноваженого І.В. Труфанова до обкому партії в грудні 1955 р. і наводить статистичні дані стосовно хрещень, вінчань та погребінь на Вінниччині протягом 1962–1963 рр. [20, с. 45–85].

Значний внесок у вивчення даного питання зробив О. Логінов. Автор говорить про вилучення та закриття приміщень храмів на Вінниччині у першій половині 1960-х рр. та мітинги селян, які протистояли цій незаконній діяльності місцевих органів влади. Він стверджує про застосування репресій проти релігійників та релігійних течій і показує суть політики держави стосовно релігії, яка часто переходила у антирелігійний терор проти самого народу [21, с. 49–56].

Отже, у 1950 – 1960-х рр. в країні сталися докорінні зміни в політиці у сфері релігії. Політична влада країни докладала багато зусиль для припинення релігійності населення, посилюючи антирелігійну та атеїстичну пропаганду. Сучасна вітчизняна історіографія свідчить про те, що релігійні конфесії і духовенство стали об'єктом жорстокого тиску з боку держави і місцевих органів влади. На прикладі релігійних організацій Вінниччини показано складне становище віруючих, адже тут протягом періоду «хрущовської відлиги» було закрито або вилучено більше половини церковних приміщень, що викликало супротив вінничан, які, незважаючи на таку політику, продовжували відзначати релігійні свята та дотримуватись релігійних обрядів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шліхта Н. «Українська модель» державно-церковних взаємин : боротьба партії та викорінення релігії / Н. Шліхта. – Київ, 2010. – 225 с.
2. Баран В. Влада і церква : з історії взаємин у 1945–1965 роках : [В т. ч. в обл.] / В. Баран // Сучасність. – 1985. – № 5. – С. 113–128.
3. Єленський В.Є. Сувора «відлига» : Замітки про антицерковну кампанію кінця 1950-х – початку 1960-х рр. / В.Є. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 7. – с. 35.
4. Бовкун В. Головне – кадри пропагандистів. [Про атеїстичне виховання в Вінницькій області] / В. Бовкун // Людина і світ. – 1972. – № 1. – С. 31–33.
5. Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. — 2-е изд., доп. / В.А. Куроедов. – М. : Политиздат, 1984. – 256 с.
6. Сымонович Ч.А. Советская деревня в 50-80-е годы : Взаимосвязь экономического и политического развития / Ч.А. Сымонович // Вопросы истории. – 1988. – № 2. – С. 11–25.
7. Під маскою святості : Нариси про реакційну діяльність церковників і сектантів написані на основі фактів, які мали місце у Вінницькій і Хмельницькій областях. // Волохатий Л.Г., упорядник. – газ. вид., 1961. – 68 с.

8. Войналович В. Чорні дні «чорного» духовенства : Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х років / В. Войналович // 3 архівів. – 1995. – № 1–2. – 340 с.
9. Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих» : Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60–80 роках / О. Бажан // 3 архівів. – 1995. – № 1–2. – С. 218–234.
10. Баран В. Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. — 448 с.
11. Петренко О. Джерела з історії традиційних християнських церков у дорадянських фондах державного архіву Вінницької області / О. Петренко // Подільська старовина : Наук. зб. : До 85-річчя з часу заснування Він. обл. краєзн. музею : Він. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2003. – 145 с.
12. Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст. : Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – Київ, 2009. – 220 с.
13. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі : Україна 1940 – початку 1990-х років // В. Пащенко. – Полтава, 2005. – 256 с.
14. Шкаровский М. Русская Православная церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье ; Общество любителей церковной истории, 2000. — 400 с.
15. Лисак В. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950–1960-х рр. / В. Лисак // Актуальні проблеми. – Київ. – 2009. – Вип. 12. – С. 18–23.
16. Семененко Т.М. До питання історії Немирівського жіночого монастиря (50-ті роки ХХ ст.) / Т.М. Семененко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – 250 с.
17. Романюк І.М. Історико-правові відносини радянської держави і християнської церкви у 1917 – на початку 60-х років ХХ ст. / І.М. Романюк // Православ'я – наука – суспільство : питання взаємодії. – Матеріали П'ятої Міжнародної наукової конференції (24–25 травня 2007). – Київ, 2008. – 120 с.
18. Смірнов М.А., Романюк І.М. Свято-Троїцький Браїлівський жіночий монастир. Історичний Нарис / М.А. Смірнов, І.М. Романюк. – Вінниця, 2009. – 180 с.
19. Данілова І.Ю. Релігійна ситуація на Вінниччині в післявоєнний період (1945–1955 рр.) / І.Ю. Данілова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – 250 с.
20. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницької – Брацлавської) єпархії 1795–1995 / А.К. Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.
21. Логінов О. Гоніння на православну церкву на Вінниччині за часів Хрущова (1954–1964 роки) / О. Логінов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – 250 с.

Науменко В.И. РЕЛИГИЯ И ЦЕРКОВЬ НА ВИННИЧЧИНЕ В 1950–1960-х ГОДАХ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В данной статье представлен анализ монографий и материалов научно-краеведческих конференций, соответствующих данной теме. Автор пытался раскрыть суть нелегких отношений между религией, церковью и государственной политикой в второй половине 1950-х – первой половине 1960-х гг., показать свое видение работ исследователей, занимающихся изучением проблематики.

Ключевые слова: историография, религиозная жизнь, монастырь, храм, атеизм.

Naumenko V.I. RELIGION AND CHURCH IN VINNYTSIA REGION DURING THE 1950–1960s: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

This article presents an analysis of the treatises and materials of science and local history conferences regarding the topic. The author tries to reveal the essence of the complicated relationship between religion, church and the state policy in the late 1950s – early 1960s and show his own vision of the works of researchers involved in the study of the problem.

Keywords: historiography, religious life, monastery, temple, atheism.